

УДК: 94(4):94(470+571):94(474.5):342.7:329.1
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.05.1181>

БОРОТЬБА ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ В РАДЯНСЬКІЙ ЛИТВИ 1970-х РОКІВ: КАТОЛИЦЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ І ЛИТОВСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА

Назар НЕЧЕСНИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4855-7825>

аспірант,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра Історії Центральної та Східної Європи,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: nechesny@gmail.com

На основі доступних джерел і дослідницької літератури розглянуто литовський правозахисний рух 1970-х років. Увагу зосереджено на історичних контекстах і соціокультурній специфіці ЛРСР. Відзначено внесок католицької церкви в зародження литовського дисидентського руху наприкінці 1960-х років і у впровадження правозахисної стратегії боротьби. Проаналізовано діяльність Литовської Гельсінської групи, яку утворили наприкінці 1976 року. Висвітлено відмінності у підході до правозахисних дій дисидентів-католиків і членів Гельсінської групи, зокрема щодо національного питання. Охарактеризовано організаційні особливості й методи протесту литовських правозахисників та реакцію держави.

Мета наукової розвідки — розкрити роль і значення прав людини у діяльності литовських дисидентів в 1970-х роках.

Джерельну базу дослідження склали доступні матеріали литовського самвидаву: примірники підпільного журналу «Хроніка Литовської Католицької Церкви» й документи Литовської Гельсінської групи. Використовувалися також спогади борців за права людини в радянській Литві.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, багатофакторності, теоретичному аналізі, систематизації й узагальненні.

Ключові слова: права людини, радянська Литва, дисидентський рух, Литовська Гельсінська група, самвидав, національне питання.

Nazar NECHESNYI

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4855-7825>

Graduate Student,

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of History of Central and Eastern Europe,

1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: nechesny@gmail.com

THE STRUGGLE FOR HUMAN RIGHTS IN SOVIET LITHUANIA 1970S: THE CATHOLIC DISSIDENT MOVEMENT AND THE LITHUANIAN HELSINKI GROUP

Introduction. Human rights have been an important topic of public discourse since the late 1960s. In the early 1970s, the human rights strategy of dissidents became the main one in the USSR. The use of this strategy can be traced in many republics that were part of the Soviet Union.

Problem Statement Researchers rarely consider dissident movements in the USSR in terms of their human rights activities. And most of the studies that deal with this issue mainly focus on russian dissidents or sometimes ukrainian ones. However, the lithuanian case is no less interesting, as it provides new information for understanding the dissident movement in the USSR in general.

Purpose. To reveal the role and importance of human rights for lithuanian dissidents in the 1970s.

Methods. The principles of historicism, multifactoriality, theoretical analysis, generalization, and comparison lay the ground for our study.

Results. In Soviet Lithuania, the struggle for human rights was marked by two main approaches. The first approach, focusing on the protection of national and religious rights, was implemented through the activities of the Catholic Church. Catholics actively opposed the repressions using various forms of protest, including petitions and actions. In contrast to the Catholics, the Lithuanian Helsinki Group, founded in November 1976, represented a cosmopolitan approach to human rights protection. This group almost completely ignored the national question, focusing on universal human rights. In general, Lithuanian dissidents in the 1970s actively used the human rights strategy. It was attractive to Lithuanians because it offered a peaceful and moral character to the struggle against the Soviet system. Scholars call this the principle of «dissident legalism», which involves fighting against the system without going beyond it.

Conclusion. The Lithuanian dissident movement of the 1970s demonstrates how the adaptation of all-Union human rights strategies to local conditions ensured significant impact and scale. Religious activity and high public support in Soviet Lithuania contributed to the relative effectiveness of the human rights strategy. The experience of Lithuanian dissidents who integrated human rights principles into the context of national and religious issues is important for understanding the overall dissident movement in the Soviet Union, and highlights how specific conditions can affect the scale and impact of such initiatives.

Keywords: human rights, Soviet Lithuania, dissident movement, Lithuanian Helsinki Group, samvydav, national question.

Вступ. Права людини є невід'ємною частиною сучасного суспільного дискурсу. Увага до них почала зростати з активізацією рухів за громадянські права наприкінці 1960-х років. Вперше «Міжнародним роком прав людини» ООН визнала 1968 р. [1, с. 2—3]. У цьому контексті слід погодитися з твердженням про те, що найбільше для привернення уваги до захисту прав людини зробили дисиденти зі Східної Європи та Китаю, які перетворили правозахисну діяльність на частину політики опору тоталітарним режимам [2, с. 86]. Це було одним із головних досягнень дисидентів у ХХ столітті. Адже більшість сучасних правозахисних організацій починали як групи підтримки інакодумців з комуністичних країн. З іншого боку, права людини були тим чинником, який консолідував навколо себе людей різних ідеологічних поглядів.

На початку 1970-х років правозахисна стратегія дисидентства стала центральною в Радянському Союзі й поза його межами. Навіть, коли мова йде про національні чи релігійні рухи в СРСР, зрештою все зводиться до боротьби за права людини, позаяк вона стала одним з визначальних чинників, що вплинув на долю Радянського Союзу. Показовим прикладом тут є литовський дисидентський рух 1970-х років, який одночасно був і національним, і релігійним, а водночас виник та діяв на правозахисних принципах. Вивчення діяльності литовських дисидентів дасть змогу краще зрозуміти й концептуалізувати дисидентський рух в СРСР загалом. З огляду на це, *мета* наукової розвідки — розкрити роль і значення прав людини у діяльності литовських дисидентів в 1970-х роках.

Переважно в полі зору істориків перебували правозахисні рухи в УРСР чи РРФСР. Особлива цікавість до ситуації з правами людини в радянській Литві й боротьби на їх захист припадає на початок 1980-х років, коли американські вчені та представники литовської еміграції досліджували різні аспекти життя в СРСР. Варто відзначити доробок С. Вардіса [3; 4], Д. Ковалевського [5; 6; 7] і Дж. Рубенштейна [8]. З 1990-х років і по сьогодні права людини в Литовській РСР згадуються в контексті синтезу про литовську історію ХХ ст. [9; 10] чи правозахисного руху в СРСР загалом [11; 12].

Методологія нашого дослідження ґрунтується на принципах історизму, багатофакторності, теоретичному аналізі, систематизації й узагальненні.

Основна частина. Дослідження литовського дисидентського руху неможливе без контексту історії литовської державності у ХХ ст., адже литовські дисиденти неодноразово зверталися до історії своєї країни. Після тривалого перебування у складі російської імперії Литва 16 лютого 1918 р. проголосила свою незалежність. Одразу ж молода країна була змушена захищати свою самостійність у війні проти більшовиків, що тривала до 1920 р. і завершилася перемогою литовців. Незважаючи на досягнення політичної незалежності, в наступні роки Литва зазнала внутрішньої нестабільності та тривалих територіальних суперечок, зокрема з Польщею щодо Вільнюської області. Кульмінацією цього процесу став державний переворот у 1926 р., що призвів до авторитарного режиму під керівництвом А. Смятони, який незмінно керував країною аж до радянської окупації в 1940 р. Та, все ж, за 20 років литовцям вдалося побудувати більш-менш стабільну державу зі сприятливими умовами для розвитку науки, культури й національної свідомості [13, с. 52—72; 14 с. 28—45].

Згідно з таємними домовленостями між Радянським Союзом і Третім Рейхом, які країни підписали у серпні та вересні 1939 р., Литва потрапила до радянської зони впливу. У червні 1940 р. країна була окупована радянськими військами й увійшла до складу СРСР як Литовська Радянська Соціалістична Республіка (ЛРСР). Після вторгнення Німеччини в Радянський Союз у червні 1941 р. Литва потрапила під нацистську окупацію, зазнавши жорстоких репресій і Голокосту, який знищив її єврейське населення. У 1944 р. Радянський Союз знову окупував Литву, поклавши початок періоду жорстоких репресій, примусової колективізації, русифікації й масових депортацій. Рух опору, відомий як «лісові брати», активно виступав проти радянської влади до початку 1950-х років, але був жорстоко придушений [14, с. 46—83].

Смерть Й. Сталіна у 1953 р. та лібералізація політичного режиму в СРСР (так звана «Відлига») сприятливо позначилися на литовській культурі [9, с. 131—204]. Але вже в другій половині 1960-х років процеси централізації, русифікації й придушення національної культури відновилися та посилювалися [9, с. 211—214]. Така державна політика дала поштовх до зародження у радянській Литві дисидентського руху. Важливу роль в цьому процесі зіграла

католицька церква, яка зазнала утисків від початку радянської окупації. На відмінну від інших республік Балтії, де більшість становили протестантські конфесії, литовське духівництво було значно ближче до світських питань, зокрема, до артикуляції національних прагнень і захисту індивідуальних прав людини. Наприклад, ще в другій половині 1940-х рр. представники кліру у відповідь на жорстокі утиски церкви і окупацію країни брали участь в русі опору, допомагаючи «лісовим братам» [14, с. 82]. Відтак духовні особи зайняли місце у вакуумі опозиційної діяльності, що утворився, оскільки литовські ліберали та інтелектуали утримувалися від активної дисидентської активності [15, с. 115; 16, с. 24—26; 17, с. 590]. Зрештою, литовці були доволі однорідними в конфесійному плані — понад 80% населення були віруючими католиками [3, с. 289]. Д. Ковалевський підрахував, що з усіх акцій протесту, що відбулися в СРСР у другій половині 1960-х років, 18,9% припадало на балтійські республіки. А з цієї кількості — половина відбулася саме в ЛРСР, при тому, що литовці становили всього 1,3% мешканців Радянського Союзу [5, с. 310]. Більша частина з цих протестів організовувалася з вимогою дотримання свободи віросповідання. Показово, що найбільше акцій організували представники протестантських церков і литовські католики, при тому, що останні мали офіційний статус, а перші — ні [7, с. 435].

Особливо невдоволення проявилось серед молодого покоління. Так, 14 травня 1972 р. 19-річний Р. Каланта, який був ревним католиком і хотів стати священником, здійснив акт самоспалення в литовському місті Каунас. Цей вчинок мав чітку антирадянську мету: протест проти русифікації й окупації Литви. 18 травня, в день похоронів Р. Каланти, в місті спалахнули масові заворушення, які тривали декілька днів. Згідно зі свідченнями очевидців, протягом 18—19 травня в Каунасі було вбито або поранено декілька правоохоронців, а також спалено кілька адміністративних будівель. Протестувальники скандували антирадянські та національні гасла, виголошували промови про незалежність Литви, піднімали національні прапори [18]. Для придушення заворушень владі довелося використати внутрішні війська. На здивування органів держбезпеки, більшість протестувальників були віком 16—20 років, а чверть з них була членами комсомолу [19].

Згідно з дослідженням А. Анушаускаса, співробітники КДБ не зовсім розуміли природу протестів у Каунасі. Зокрема, вони пов'язували їх із «рухом хіпі» [19]. Показовим у такому контексті є спогад очевидців, які стверджували, що «особливо драгували правоохоронців довговолосі молодики» [18]. Як не дивно, але краще причини травневих подій розуміли за межами СРСР. Наприклад, у редакційній статті одного з номерів журналу литовської громади в США «*Lituanus*» за 1972 р. самоспалення Р. Каланти й спричинені ним заворушення чітко названі розвитком боротьби за національні та релігійні права, що спалахнула наприкінці 1960-х років [18]. Таке ж трактування каунаських подій було і в редакційній статті газети «*The New York Times*». Її автори писали: «Католицька релігія і литовський націоналізм настільки переплетені, що немає сенсу дискутувати, релігійне чи національне гноблення лежить в основі нинішнього невдоволення» [20]. С. Вардіс у своїй колонці для «*Los Angeles Times*» за липень 1972 р. констатував: «повстання в Каунасі є вершиною невдоволення, яке накопичувалося з другої половини 60-х років через ставлення уряду до громадянських прав, особливо до свободи віросповідання» [21].

Однак, спротив радянському пануванню в Литві мав переважно мирний характер, а події в Каунасі були радше винятком із правил. Дисидентський рух в ЛРСР зароджувався паралельно з правозахисною стратегією в радянському дисидентстві (зокрема, в середовищі українських та московських інакодумців), що наголошувала на ненасильницькій та моральній боротьбі й давала напрям для пошуку альтернативи тоталітарному режиму [1, с. 134—136]. Ймовірно, великий акцент на моральності вплинув на литовців. Одним із прикладів такого впливу є перейняття практик діяльності, зокрема, так званих «петиційних кампаній», тобто акцій збору підписів під зверненнями або до радянської влади, або до міжнародних організацій. Перші такі кампанії ще наприкінці 1950-х рр. проводили представники кримськотатарського народу, створюючи петиції, в яких відстоювали своє право повернутися на історичну батьківщину у Крим [22, с. 57]. З виникненням правозахисного руху в СРСР практика створення петицій і збору підписів увійшла до арсеналу дисидентів-правозахисників, а з 1969 р. — і перших правозахис-

них організацій [23, с. 87]. На початку 1970-х рр. петиції почали використовувати литовські католики, вимагаючи дотримання своїх релігійних прав. Перші петиції створювалися в межах окремих парафій і налічували в середньому 1500 підписів. Ці звернення були проігноровані радянською владою, що змусило литовців вдатися до більш рішучих заходів. На початку 1972 р. вони направили листа Генеральному секретарю ООН К. Вальдгайму з «Меморандумом римо-католиків Литви», який просили передати Л. Брежнєву. Таким чином віряни сподівалися, що на їх вимоги нарешті звернуть увагу [18]. Невідомо, чи потрапив меморандум до генсека КПРС, чи принаймні отримав відповідь від К. Вальдгайма. Однак практика свідчить, що подібні звернення до ООН не отримували відповіді, як, приміром, листи-скарги на порушення в СРСР «громадянських прав», які одна з московських правозахисних груп адресувала попередньому Генеральному секретарю організації У Тану [23, с. 87]. Слід також зауважити, що литовські петиції збирали куди більше підписів, ніж ті, що їх готували дисиденти в УРСР чи Москві. Так, у першій половині 1970-х років три масштабні кампанії литовських католиків сумарно зібрали близько 50 тис. підписів [9, с. 255].

Зародження дисидентської активності в Литовській РСР підтверджується також збільшенням кількості позацензурної періодики. Найвагомішим виданням у цьому контексті є журнал «Хроніка Литовської католицької церкви» (далі — ХЛКЦ), що почав виходити в березні 1972 р. Його створили по аналогії з «Хронікою поточних подій» (далі — ХПП) — головним правозахисним підпільним журналом в СРСР, що з 1968 р. випускала група московських дисидентів. З останніми тісно співпрацювали автори литовської «Хроніки», передаючи через посередництво московського правозахисника С. Ковальова матеріали в Москву, де вони входили до «ХПП» і передавалися за кордон¹[24]. Литовський дисидент Т. Венцлова писав, що «з початку сімдесятих років релігійний, національний та правозахисний рух у Литві настільки зміцнів, що його вже не можна не помітити. У центрі цьо-

го руху опинилася «Хроніка Литовської Католицької Церкви»» [25, с. 7]. Такої ж думки дотримуються й дослідники, стверджуючи, що «ХЛКЦ» швидко стала «центром згуртованості литовської опозиції», оскільки була виразником не лише релігійних, а й національних інтересів литовського суспільства [3, с. 295].

Візьмемо за приклад номери «ХЛКЦ», що вийшли у 1973—1976 рр. В одному з матеріалів перераховуються імена понад 20 людей, що перебували під слідством спецслужб або були заарештовані. З контексту можна зрозуміти, що мова йде про якусь групу, яка займалася туризмом і етнографічною діяльністю. Їх звинувачували, зокрема, в тому, що «під час екскурсій [з їхнього боку] нібито робилися спроби встановити зв'язки з націоналістичними верствами вірмен, грузин та інших національностей». Але основні звинувачення стосувалися їхньої діяльності в етнографічному гуртку. Співробітників КДБ особливо цікавило, чому вони співали партизанських пісень і збирали матеріали про партизанський рух [26]. Зі схожих причин під слідством перебували троє студентів Вільнюського університету. Під час туристичної поїздки в регіон Дзукія, що на півдні Литви, вони поклали квіти до пам'ятника князю Вітовту. За цей вчинок всіх трьох виключили з комсомолу та університету, оскільки влада потрактувала його, як вшанування пам'яті Р. Каланті. Автори «ХЛКЦ» на цей епізод відреагували досить бурхливо: «Ось як цінують минуле нашого народу!», — писали вони [26]. Схожа теза була й у зверненні до Міністерства освіти Литовської РСР (його помістили у 6 номер журналу), яке зібрало близько 15 тис. підписів. Автори скаржилися, що всі офіційні підручники з історії Литовської ЛСР дуже короткі та занадто оглядові або розповідають лише про революційні події. Натомість «Історія СРСР» куди об'ємніша, тому, констатували автори звернення, молодь «багато знає про Пуґачова, Петра I та інших, але практично нічого не знає про велике минуле Литви» [27].

Загалом, автори журналу говорили про права людини, адже їх дотримання гарантувало свободу віросповідання, національного й культурного вираження. Та все ж захист свободи совісті та релігійних переконань був головною темою «ХЛКЦ». Значна увага литовців до релігійного питання, окрім наслідків хрущовської політики, мала й цілком утилітарні

¹ Варто розуміти, що майже всі іноземні журналісти та дипломати, які перебували в СРСР, знаходилися в Москві. Відтак контакти з московськими дисидентами були способом налагодити контакти з зовнішнім світом.

причини. Американський історик Р. Медсен звертає увагу на вплив економічної та соціальної стагнації 1970-х років, яка виявилася в моральному занепаді: алкоголізмі, дрібних крадіжках і т. д. У таких соціальних реаліях релігія могла запропонувати шлях до кращого життя [17, с. 596]. Але спершу слід було домогтися гарантованих радянським законодавством і міжнародними договорами прав. Так, авторів журналу особливо турбував моральний занепад серед молодого покоління. «У відділах міліції в рамках боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх створюються дитячі відділення. Алкоголізм, крадіжки, вбивства, брехня, обман і нечутливість до обов'язків ніколи не були такими розповсюдженими в Литві, як в останні роки», — йдеться у четвертому номері «ХЛКЦ» за 1974 р. [26]. У наступних номерах наводяться конкретні випадки такої поведінки. Наприклад, у другому номері за 1976 р. згадується про дев'ятикласника, який викрав мотоцикл, і про семикласника, який вбив свою молодшу сестру. І хоч автори визнають, що хлопці винні, але причину їхніх дій вони все ж знаходять у порушення релігійних прав. «Чи винні ті молоді люди? Так. Та чи не більше винні ті, хто їх силоміць виховує без Бога?», — риторично запитували вони [28]. Матеріали, схожі на наведені, переважно вміщували в розділ під назвою «Радянська школа», який був хронікою, що описувала дискримінацію учнів за здійснення ними тих чи інших релігійних практик. У ньому автори також вимагали дотримання всіх прав дітей та їхніх батьків.

Особливої уваги заслуговує аргументація литовців, які свої вимоги підтверджували в притаманній для представників правозахисного руху манері — посиляючись на різні нормативні акти, що гарантували права людини. Приміром, у «Заяві групи вірян» до Президії Верховної Ради Литовської РСР, що збрала 540 підписів, автори покликаються на статті 123 та 125 Конституції СРСР. Ці статті гарантують рівність усіх громадян, а також свободу слова, друку, зборів і демонстрацій. Дисиденти справедливо зазначали, що на ділі щодо вірян ці норми не виконувалися. Тому вимагали припинити дискримінацію і дозволити створювати релігійні об'єднання й захищати свої переконання засобами комунікації (преса, радіо, публічні лекції) [27]. Посилались часто й на міжнародні документи. Скажімо, на початку 1974 р.

мешканець Вільнюса В. Лапінас написав листа прокурору Литовської РСР. Звернення стосувалося незаконного обшуку в його квартирі під час якого були вилучені книги на релігійну тематику. «Крім того, порушено міжнародні угоди: Загальна декларація прав людини та Конвенція про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти», — писав він. А вже через кілька абзаців справедливо зауважив, що «підписання Загальної Декларації прав людини є лише порожньою словесною грою, бо деякі співробітники КДБ² не звертають жодної уваги на основні права людини» [25, с. 30—31].

Звернення до радянського законодавства або міжнародних договорів, підписаних СРСР, було базовим принципом практики дисидентів-правозахисників. Він витікав з правозахисної ідеології, що наголошувала на мирній боротьбі. Свого роду це був супротив системі, не виходячи при цьому за її межі. Для його означення добре підходить термін «дисидентський легалізм», що його запропонував чеський історик М. Копечек, описуючи дисидентські практики в Польщі та Чехословаччині у 1970-х роках [29]. Він підкреслює той факт, що правозахисна боротьба була легальним опором, адже не пропонувала руйнування норм, що існували, а лише вимагала виконання вже чинних законів. В СРСР цей принцип активно застосовувався й пропагувався середовищем російських дисидентів-лібералів. Американський історик С. Мойн стверджує, що ідея боротьби в межах радянських законів була творінням російського дисидента О. Єсеніна-Вольпіна. Для аргументації свого твердження вчений наводить той факт, що організована ним демонстрація, яка відбувалася 5 грудня 1965 р. і з якої виводять початок правозахисного руху, була приурочена до свята «сталінської» Конституції 1936 р. Всього за п'ять днів по тому був Міжнародний день прав людини, але дисиденти не звернули на це уваги. Таким чином, на думку С. Мойна, правозахисний рух розпочався з «натяку на внутрішні права, які мали бути гарантовані конституцією, а не на «права людини, які проголошувала міжнародна система» [1, с. 134]. Втім, маємо зауважити, що вперше те, що можна охарактеризувати як «дисидентський легалізм», запропону-

² Автори «ХЛКЦ» зробили тут примітку, зауваживши, що не «деякі співробітники КДБ», а «всі» не звертають уваги на права люди.

вав у 1959 р. Л. Лук'яненко в програмі Української робітничо-селянської спілки: ненасильницьку боротьбу за громадські, національні та економічні права в УРСР [30, с. 22]. У республіках, як от УРСР чи ЛРСР, де збройний рух за незалежність зазнав поразки, він означав новий етап боротьби — перехід від зброї до слова, який давав більше надій на світле майбутнє. Литовські правозахисники, особливо автори «ХЛКЦ», активно дотримувалися згаданих принципів. Прикметно, що в журналі не висвітлено заворушення в Каунасі, які відбулися в травні 1972 р. після самоспалення Р. Каланті. Навіть, висвітлюючи випадок вбивства вірянки С. Лукшайте у 1976 р., вони не закликали до радикальних дій, а лише висловили надії на наступні покоління [31].

Незважаючи на намагання литовців діяти в межах закону, КДБ активно намагався боротися з публікаціями «ХЛКЦ». В СРСР з 1972 р. тривала «загальносоюзна акція проти самвидаву», ініційована рішенням ЦК КПРС від 30 грудня 1971 р. В історіографії ті події відомі під назвою «генеральний погром», в ході якого по всьому СРСР арештували близько 100 людей [32, с. 121, с. 125—126]. Влада Литовської РСР з початку 1973 р. почала вимагати зразки з друкарських машинок. «Намагання держбезпеки контролювати навіть приватні друкарські машинки нагадують період культу Сталіна, коли всі друкарські машинки мали бути зареєстровані в державних установах», — писали автори «ХЛКЦ» [26]. У 1974 р. тиск влади збільшився. З початку року органи держбезпеки в межах операції «Справа 345» проводили обшуки в усіх, хто міг бути причетним до випуску і копіювання «ХЛКЦ» чи просто літератури на релігійну тематику. Так, наприкінці березня обшукали квартиру українського священника В. Фіголя, який проживав у Вільнюсі [25, с. 53]. Десятий випуск «Хроніки» повідомляв ще про сім випадків обшуків, що відбулися у Вільнюсі та Каунасі упродовж весни 1974 р., хоча їх кількість, напевно, була більшою. Особливо спецслужбистів цікавили примірники «ХЛКЦ», а також наявність апаратів «ЕРА», які використовували для копіювання матеріалів самвидаву [25, с. 53—55].

Наприкінці 1974 р. арешти в справі «ХЛКЦ» виїшли за межі ЛРСР: у Москві арештували двох правозахисників. А. Твердохлеба після допиту відпустили, а С. Ковальова перевезли до Вільнюса

для судового засідання. С. Ковальов був відомий насамперед як засновник московського відділення Amnesty International і один з головних авторів «ХПП» [9, с. 257]. Його арештували в ході «Справи 345», оскільки він, як йшлося в матеріалах КДБ, «встановив зв'язок із видавництвом «Хроніки католицької церкви Литви», що нелегально видається в Литві. Отримував від них матеріали наклепницького змісту, поміщав їх у нелегальному виданні «Хроніка поточних подій» та брав участь у їх переправленні за кордон» [24].

Боротьба за права людини в СРСР і репресії радянської влади проти дисидентського руху не залишилися поза увагою закордоном. Цьому сприяло декілька чинників. По-перше, права людини були важливою темою в західноєвропейському й американському дискурсі, особливо зі зростанням організованих рухів за громадянські права, що припало на кінець 1960-х років. По-друге, емігрантські організації активно акцентували увагу громадськості на порушеннях прав людини в СРСР. Наприклад, значна частина матеріалів про ситуацію в радянській Литві виходила на сторінках щоквартального журналу «Lituanius», що публікувався в Чикаго. Зокрема, в ньому вміщували матеріали з номерів «ХЛКЦ», які за межі СРСР через свої канали, ймовірно, передавав С. Ковальов. Окрім того, на початку 1975 р. литовська спільнота США опублікувала двотомний звіт про порушення прав людини в радянській Литві у 1973 та 1974 роках. Він складався з декількох розділів, що описували низку тем: від боротьби з інакодумством і до заперечення національного самовизначення [33]. Зрештою, в контексті Холодної війни ситуація в СРСР просто не могла залишатися поза увагою Заходу.

Інтерес міжнародної спільноти до ситуації з правами людини в СРСР вплинув на зміст «Заключного акту Народи з безпеки і співробітництва в Європі», підписаного на початку серпня 1975 р. в столиці Фінляндії Гельсінкі. З погляду міжнародного права цей документ не накладав жодних юридичних зобов'язань на країни, які його підписали. Для СРСР договір був важливим, оскільки гарантував непорушність європейських кордонів, які встановилися після Другої світової війни. Втім, для виконання всіх своїх цілей радянським лідерам довелося піти на компроміс. Вони погодилися включити до «Заключного акту» блок гуманітарних статей, відомий та-

кож як *«третьої кошик»*. Ці статті були своєрідним нау-хау в міжнародних договорах, адже розширили тлумачення *«безпеки»* з суто військово-політичних аспектів й на гуманітарні, зокрема, на права людини [12, с. 15—37].

Балтійські дисиденти, а також емігранти на Заході, договір сприймали неоднозначно. Емігрантські кола вважали його зрадою інтересів народів, що перебували під радянською окупацією [23, с. 367—368]. Якщо після Другої світової війни окупація країн Балтії західними країнами не визнавалася, то договір, підписаний в Гельсінкі, по-суті легалізував територіальні здобутки СРСР. Ще до конференції, у червні 1975 р., на Захід потрапив документ-звернення до учасників майбутньої зустрічі, який підписали анонімні представники національного руху в Латвії та Естонії. Вони заявили, що справжня розрядка в Європі можлива лише з урахуванням прав людини й національних прав Латвії, Литви та Естонії [34]. Вже після конференції за кордон потрапив інший документ, який підписали й представники литовського національного руху. Автори висловили розчарування через те, що на конференції в Гельсінкі не було чіткої позиції щодо анексії країн Балтії. А також попереджали, що договір буде виконувати тільки одна сторона. Тому в кінці закликали змусити СРСР гарантувати й не порушувати права людини, а також пропонували стратегію для самовизначення Литви, Латвії та Естонії під егідою ООН [35, с. 268].

Висловили розчарування й автори *«ХЛКЦ»*. *«Ця гра сильних світу цього в мільйонах сердець викликала гіркоту та розчарування. Через нафту, пшеницю, особисті контакти вже не видно мук людей і народів»*, — писали вони. Розчарування у них викликав той факт, що *«Заключний акт»* навіть не був перекладений литовською мовою. Вони не вірили в його ефективність, оскільки попередні договори СРСР не виконував. Та все ж, вони заявили, що публікуватимуть на сторінках журналу всі факти порушення *«Заключного акту»* [25, с. 109]. Не вірили в ефективність договору, насправді, багато дисидентів. Український дисидент П. Григоренко писав: *«Ми були впевнені, що навіть після Гельсінкі радянський уряд не виконуватиме своїх міжнародних зобов'язань, а Заключний акт не матиме позитивного впливу на внутрішнє життя нашої країни»* [36, с. 704]. Безперечно, дався в знаки

попередній досвід, зокрема, проігноровані звернення до Генеральних секретарів ООН.

Перспективи від використання *«Заключного акту»* побачила група московських інакодумців, які приєдналися до руху лише незадовго до зустрічі в Гельсінкі. Тому і негативного досвіду невдалих спроб отримати підтримку від міжнародних організацій в них не було. У травні 1976 р. вони створили Московську Гельсінську групу, а вже в листопаді того ж року четверо литовських дисидентів (Т. Венцлова, В. Пяткус, К. Гаруцкас і О. Лукаускайте-Пошкене) і один активіст єврейського руху за право на еміграцію (Е. Фінкельштейн) за їхнім прикладом утворили Литовську Гельсінську групу (далі — ЛГГ). Своєю метою група називала сприяння *«виконанню гуманітарних статей Заключного Акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі»*. Окремо у звернення до міжнародної спільноти підкреслювалося: *«Ми сподіваємося, що країни-учасниці Гельсінської наради врахують, що сучасний статус Литви був встановлений внаслідок введення радянських військ на її територію 15 червня 1940 року і виявлять особливу увагу до дотримання гуманітарних прав у Литві»* [37, с. 111].

Т. Венцлова писав: *«Наша група відразу суворо заявила, що ми не будемо ні просто націоналістами, ні простими католицькими дисидентами — цього вже достатньо; ми спробуємо представити все литовське суспільство»* [38]. Його підтримував Е. Фінкельштейн, стверджуючи, що литовський рух має змінити національні та релігійні пріоритети на чисто демократичні. На його погляд, так рух зможе залучити більші верстви суспільства, зокрема й нелитовців, і водночас такий вектор буде зрозумілішим на Заході. Бажання мати суто демократичний нахил було таким сильним, що члени ЛГГ навіть домовилися не приймати до групи колишніх партизанів, які брали участь у русі *«лісових братів»*. Щоб ніхто з сумнівною, на думку членів-засновників ЛГГ, біографією не потрапив до групи, діяло правило *«liberum veto»* щодо прийняття нових членів [38].

Головну роль у групі відіграв Т. Венцлова, хоч формальним лідером і вважався В. Пяткус. Для Т. Венцлова ЛГГ була типовою антикомуністичною правозахисною організацією *«східних дисидентів»* з того погляду, що консолідувала навколо прав людини інакодумців різних політичних погля-

дів. Він бачив групу як «мініатюрну модель уявного парламенту Литви». «Так само союзниками були консервативний Солженіцин і ліберальний Сахаров, пристрасно віруючий ксьондз Кароліс Ґарукас і прибічниця радикально лівих Она Лукаускайте», — писав Т. Венцлова [2, с. 102].

Члени ЛГГ «намагалися зробити литовський визвольний рух частиною ширшої співдружності дисидентів СРСР і Східної Європи» [2, с. 97—98]. Наприклад, В. Пяткус бачив у ній крок до створення більшої організації, що об'єднала б активістів з Литви, Латвії та Естонії. За роки свого ув'язнення він налагодив контакти з багатьма латишами й естонцями, тому вважав, що співпраця між балтійськими народами матиме багато користі. Певною мірою його бачення було втілене у створеному в серпні 1977 р. Спільному Верховному комітеті Естонського, Латвійського та Литовського національних рухів, що разом з ЛГГ опублікував 12 документів про радянську окупацію країн Балтії [39]. Е. Фінкельштейн намагався інтегрувати групу для вирішення проблем євреїв в СРСР і перешкод для еміграції. «Моя діяльність в Литовській Гельсінській Групі в основному полягає в консультуванні громадян з питань еміграції» [38], — писав він.

Повніше діяльності ЛГГ помітно на основі документів, які видавалися від її імені. Значна їх частина була присвячена переслідуванням за віру. Висвітлювалося не тільки переслідування литовських католиків, але й інших, приміром, євангелістів, як от сім'я Васильєвих з Вільнюса [40, с. 74—75]. Частина матеріалів торкалась незаконних арештів чи порушення прав людини під час ув'язнення. Скажімо, документ № 12 розповідає про незаконне утримання литовця А. Жипре в психіатричній лікарні одного з мордовських таборів [40, с. 78]. Інша умовна група документів розглядала порушення прав нелитовців. До прикладу, в перший рік функціонування групи аж три документи були створені після звернення естонців (документи № 3, 7, 11). Увагу також звертали на випадки порушення права на еміграцію, як-от у документі № 4, де наведено два приклади заборони на еміграцію для возз'єднання сімей [41, с. 64]. Національне питання фактично не згадувалося. Як окремий випадок, можна назвати ремарку з документа № 2 про те, що влада у Литві «посилила репресії проти учасників правозахисного та національного рухів» [37, с. 127]. Дещо детальні-

ше національне питання зачіпається у зверненні до країн-учасниць конференції у Белграді від 17 липня 1977 р. Згадується, зокрема, факт окупації Литви радянськими військами і тотальна русифікація. Увагу також звернено на порушення прав євреїв, білорусів, караїмів і татар [40, с. 69—73].

Через арешт у 1977 р. В. Пяткуса та еміграцію до США Т. Венцлова у групі формально залишалося троє членів. Очевидно, що рано чи пізно, до неї могли доєднатися нові люди. У ході цього процесу було порушено запропоноване Е. Фінкельштейном правило — не приймати тих, хто боровся проти радянської влади зі зброєю. Згідно з твердженнями очевидців, десь на початку осені 1979 р. він відійшов від справ ЛГГ, сконцентрувавшись головню на тих питаннях, які його цікавили [38]. Саме тоді до групи приєдналися А. Статкевічюс та М. Юревічюс — литовці, які у 1940-х роках боролися з радянською окупацією в складі мілітаризованих частин.

Документ № 17 демонструє переміни, що відбулися в групі. Так, наприклад, про окупацію Литви у 1940 р. в документі сказано: «таким чином російські окупанти поневолили литовську націю, позбавили литовський народ права бути господарем своєї батьківщини і власної долі...» [42]. Саму окупацію Литви та інших країн Балтії автори вважають політикою російського колоніалізму, а боротьбу народів за незалежність — рухом деколонізації. «Нам приємно, що колоніалізм вже майже повністю скасовано в Азії, Африці та Латинській Америці. Але водночас нам глибоко шкода, що в центрі Європи група народів високої культури все ще тягне за собою ярмо колоніального рабства» [42], — йдеться в тексті. Як видно, документ і змістом, і більшою емоційною забарвленістю дуже відрізняються від попередніх текстів групи. Під ним є всього два підписи: О. Лукаускайте-Пошкене і новачка А. Статкевічюса. Вірогідно, саме А. Статкевічюс був автором цього тексту. На таку думку наводить значна увага до пакту Молотова-Ріббентропа, який, до слова, автором також трактується як «антиукраїнська змова». А головне — апеляція до підписаного в серпні 1979 р. звернення балтійських й російських дисидентів до уряду СРСР з проханням засудити «змову між Сталіним і Гітлером» [42]. Відомо, що саме А. Статкевічюс спільно з М. Юревічюсом були авторами згаданого звернення [43].

Своє існування ЛГГ припинила на початку 1980-х років. У звіті, який був представлений Конгресу США у 1982 р., навпроти ув'язнених членів групи коротко зазначалося, що вони звинувачені або в «організації релігійних заходів», або в «антирадянській агітації та пропаганді» [44, с. 251—152]. Найвні джерела дають змогу припустити, що вплив цієї правозахисної організації на литовський дисидентський рух не був значним. Наприклад, автори самвидавної «ХЛКЦ» та емігрантського журналу «Lituanius» фактично не висвітлювали діяльність групи. С. Гірніус у статті для «Радіо Свобода» 1984 р. зауважував, що широке коло тем, якими переймалися її члени, не дозволило їм отримати достатню підтримку від литовців [43]. А. Е. Фінкельштейн свій досвід співпраці з литовськими дисидентами підсумував так: «щодо Литви, то там для багатьох правозахисників демократичний рух так чи інакше звужувався до боротьби за незалежність Литви» [45].

Між тим подією міжнародного характеру, що мала реальний вплив на литовський рух, стало обрання у 1978 р. польського єпископа Кароля Войтили Папою Римським. Новий Папа, уродженець країни, що перебувала в зоні радянського впливу, звертав багато уваги на ситуацію на Сході Європи, особливо на порушення прав людини. Д. Ковалевський зауважував, що попередня «Ostpolitik» Ватикану щодо розрядки відносин з Москвою, скептично сприймалася литовцями. Але вже на інвеститурній проповіді Іван Павло II звернувся до них їхньою мовою: «Половина мого серця в Литві», — заявив понтифік [6]. Автори «ХЛКЦ» одразу ж відповіли: «Ми прийняли Ваш литовський привіт як оцінку наших жертв для Христа. Приймаючи на аудієнції наших єпископів, Ви ще раз виявили батьківську прихильність до вірян Литви» [46].

У листопаді 1978 р. п'ятеро литовських парафіяльних священників утворили Католицький комітет захисту прав вірян³. Про його створення оголосили на конференції з міжнародними журналістами, що відбулася у Москві на приватній квартирі одного з православних дисидентів. Литовці заявили: «Католицький комітет солідарний з правозахисниками в Радянському Союзі та в усьому світі й має намір

співпрацювати з ними у сфері захисту прав людини» [47]. Далі вони зазначили: «Особливо тісно ми хочемо співпрацювати з Християнським комітетом захисту прав віруючих в СРСР⁴, будемо вважати цю співпрацю нашим скромним внеском не тільки в захист прав людини і віруючих, а й у підтримку екуменічного руху» [47]. Як і у випадку з «ХЛКЦ», литовські дисиденти перейняли готовий концепт дисидентської діяльності, й навіть назву, у московських дисидентів. Але розмах, з яким їх використали литовці, був значно більшим.

За весь час, як зауважував один з членів групи отець А. Сварінскас, від імені Комітету написано понад пів сотні звернень до різних міжнародних та радянських структур. Теми були різні, а не тільки щодо порушення прав вірян. «Ми знали, що це гра з «порохом», але все-таки працювали чесно» [49, с. 215], — писав він. Вплив Католицького комітету на пересічних литовців був дійсно вагомим. Наприклад, один з його документів підписали 522 парафіяльних священники та 2 єпископи [49, с. 218]. Священники на місцях мали значний авторитет. Вже згаданий отець А. Сварінскас у своїй парафії Хреста в містечку Відукле, навіть не зважаючи на спротив влади, привчав громаду до захисту своїх релігійних і громадянських прав [50]. Масштаб такого впливу підтверджує боротьба за церкву в місті Клайпеда. У 1979 р. звернення до Л. Брежнєва, Ради міністрів СРСР й Ради у справах релігій з вимогою повернути церкву громаді підписали майже 150 тис. людей [51]. Як зазначає С. Вардіс, це була найбільша на той час петиція за кількістю підписів [3, с. 296]. Та за змістом вона не була унікальною. Це був типовий документ, написаний у дусі «дисидентського легалізму», з роз'ясненням проблем і вимогами, які підкріплювалися посиланнями на нормативні акти, які гарантували ті чи інші права. Вражає радше масштаб, з яким рух за релігійні права в радянській Литві використовував практики, впроваджені дисидентами-правозахисниками.

Особливо цьому сприяла значна мережа самвидаву. «ХЛКЦ», хоч і був головним і наймасовішим

³ Одним із них був отець С. Тамкявічюс — саме він у 1972 р. ініціював випуск «ХЛКЦ» і редагував журнал аж до свого арешту у 1983 році.

⁴ Г. Якунін у 1976 р. заснував Християнський комітет захисту прав вірян в СРСР, який опублікував кілька сотень документів про порушення релігійних прав в Радянському Союзі, а також налагодив контакти з міжнародними журналістами [48, с. 226—229].

підпільним журналом, але не єдиним — окрім нього було безліч менших різноматематичних видань. Американський історик Дж. Рубінштейн писав: «До 1979 року циркулювало дванадцять неофіційних журналів самвидаву, які захищали цілісність церкви та литовської культури. За радянськими стандартами литовські активісти створили фактично вільну пресу» [8, с. 258]. Загалом, як зауважують дослідники, до початку 1980 р. радянська Литва «випускала більше самвидаву порівняно з чисельністю населення, ніж будь-який інший регіон СРСР» [9, с. 254]. Такі масштаби підтверджує й розповсюдження самвидавом в Литовській РСР заяв про радянську дійсність, які робив український дисидент-правозахисник Л. Плющ [25, с. 185]. Розмах литовського самвидаву засвідчує не лише значну дисидентську активність, але й високу культурну та національну свідомість литовців. Окрім того, розповсюдження литовцями публікацій дисидентів інших національностей підкреслювало важливість міжнародної солідарності у боротьбі проти репресій.

Висновки. Правозахисний рух у радянській Литві мав свої особливості, які полягали у двох різних підходах до захисту прав людини. В першому випадку основну роль відіграла католицька церква. Представники католицького духовенства зробили значний внесок у зародження литовського дисидентського руху, який у другій половині 1960-х рр. виник паралельно з правозахисним рухом в СРСР, перебравши в нього низку ідей і практик. Діяльність католиків-правозахисників була різною: акції протесту, петиційні кампанії. Вся інформація про порушення прав людини в радянській Литві, а також боротьба за них, висвітлювалася на сторінках підпільного журналу «Хроніки Литовської Католицької церкви», що виходив з березня 1972 р. Аналіз публікацій часопису за 1970-ті роки свідчить, що він не був суто рупором релігійного руху: його автори торкалися широкого кола питань, часто акцентуючи на національних прагненнях литовців. У листопаді 1978 р. після обрання нового Папи в радянській Литві п'ять священників створили Католицький комітет захисту прав вірян — правозахисну організацію, яка в більшості займалася захистом релігійних прав литовців, а також проводила просвітницьку роботу у парафіях, наголошуючи на здатності вірян захищати свої права.

Литовська Гельсінська група, яку створили в листопаді 1976 р., у своїй діяльності дотримувалася більш космополітичних поглядів. Її члени фактично повністю ігнорували національне питання, яке було притаманне іншим литовським дисидентам. Порушення національних прав литовців побіжно згадуються лише у декількох документах групи. Такий характер діяльності можна пояснити бажанням перетворити Литовську Гельсінську Групу спочатку на представника всіх верств литовського суспільства, а потім — на загальну правозахисну організацію країн Балтії. Про це свідчать і документи, що вийшли від імені групи, і заяви її членів. Вектор діяльності групи змінився разом з її складом у 1979 р. Того року в декількох документах Литовської Гельсінської Групи чітко простежується увага до національного питання. Та група не змогла розвинути цю тему у своїй діяльності, оскільки вже у 1981 р. припинила своє існування після хвилі арештів.

Ідеї та практики, які застосовували дисиденти в радянській Литві, не були унікальними — їх використовували й в інших регіонах СРСР. Однак вивчення особливостей руху за права людини в ЛРСР дає нові контексти та приклади для глибшого розуміння дисидентського руху в Радянському Союзі загалом. Зокрема, воно демонструє, як одні й ті ж явища можуть мати кардинально інший вплив і масштаб залежно від історичних та суспільних умов.

1. Moyn Samuel. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010. 352 p.
2. Венцлова Т., Донскіс Л. *Передчуття і пророцтва Східної Європи*. Пер. з литовської Георгій Єфремов, Олег Коцарев. Київ: Дух і літера, 2016. 120 с.
3. Vardys Stanley V. The role of the churches in the maintenance of regional and national identity in the Baltic Republics. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 18. № 3. 1987. Pp. 287—300. DOI:10.1080/01629778700000141
4. Vardys Stanley V. Human rights issues in Estonia, Latvia, and Lithuania. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 12. № 3. 1981. Pp. 275—298. DOI: 10.1080/0162977-8100000251
5. Kowalewski, D. Dissent in the Baltic republics: Characteristics and consequences. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 10. № 4. 1979. Pp. 309—319. DOI: 10.1080/01629778100000251
6. Kowalewski David. *Lithuanian protest for human rights in the 1970s: Characteristics and consequences*. URL: http://www.old.lituanus.org/1979/79_2_03.htm#ref (Last accessed: 07.04.2024).

7. Kowalewski D. Protest for Religious Rights in the USSR: Characteristics and Consequences. *The Russian Review*. Vol. 39. № 4. 1980. Pp. 426—441. DOI: 10.2307/128810
8. Rubenstein Joshua. *Soviet dissidents: their struggle for human rights*. Boston, MA: Beacon Press, 1980. 324 p.
9. Misiunas Romuald J., Rein Taagepera. *The Baltic States, years of dependence, 1940—1990*. Berkeley: University of California Press, 1993. 436 p.
10. Küng Andres. *A dream of freedom: four decades of national survival versus russian imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940—1980*. Cardiff; New York: Boreas, 1990. 272 p.
11. Daniel Thomas. *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton; N.J.: Princeton University Press, 2001. 320 p.
12. Snyder Sarah. *Human rights activism and the end of the Cold War: a transnational history of the Helsinki network*. *Human Rights in History*. New York: Cambridge University Press, 2011. 304 p.
13. Snyder Timothy. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2003. 367 p.
14. Vardys Stanley V. *Lithuania: The Rebel Nation*. Boulder: Westview Press, 1997. 260 p.
15. Girnius S. «Catholicism and nationalism in Lithuania». *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. Ed. by Ramet Sabrina. Durham: Duke University Press, 1989. Pp. 109—137.
16. Vasiliauskaitė Vilma. *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida, 1972—1989*. Vilnius: LG-GRTC, 2006. 176 p.
17. Madsen Richard. «Religion under Communism». *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Ed. by Stephen A. Smith. Oxford: Oxford University Press, 2013. Pp. 585—601.
18. *Self-immolations and national protest in lithuania*. URL: http://www.old.lituanus.org/1972/72_4_04.htm (Last accessed: 07.04.2024).
19. Anušauskas Arvydas. *KGB reakcija į 1972 m. Ivykius*. URL: <http://www.genocid.lt/Leidyba/13/aarvydas.htm> (Last accessed: 07.04.2024).
20. *Russification*. *The New York Times*, Thursday, July 6, 1972, (Editorial). URL: http://www.old.lituanus.org/1972/72_2_02.htm (Last accessed: 07.04.2024).
21. Vardys Stanley. *Protests in lithuania not isolated*. URL: http://www.old.lituanus.org/1972/72_2_01.htm (Last accessed: 07.04.2024).
22. Захаров Борис. *Нариси історії дисидентського руху в Україні (1956—1987)*. Харків: Фоліо, 2003. 157 с.
23. Сіромський Руслан. *Права людини в Українській РСР: погляд з Канади (1945—1991)*. Львів: Тріада плюс, 2020. 480 с.
24. *Пятерка и пятершники. 5 Управление КГБ. Передача восьмая Сергей Ковалев и дело № 345*. Радио Свобода, 2012. URL: <https://www.svoboda.org/a/24717637.html> (дата звернення: 07.04.2024).
25. *Хроника Литовской католической церкви. Выпуски 9, 10, 11, 18, 19, 28, 29*. Нью-Йорк: Хроника, 1979. 248 с.
26. *National and religious protest in lithuania. From the underground chronicle of the catholic church in lithuania. Part one*. URL: http://www.old.lituanus.org/1974/74_2_05.htm (Last accessed: 07.04.2024).
27. *National and religious protest in lithuania. From the underground chronicle of the catholic church in lithuania. Part three*. URL: http://www.old.lituanus.org/1974/74_4_07.htm (Last accessed: 07.04.2024).
28. *Tarybinėje mokykloje*. URL: <https://lkbkronika.lt/index.php/22-kronika-1976-m/998-tarybineje-mokykloje> (Last accessed: 16.06.2024).
29. Kopecek Michal. *Dissident Legalism: Human Rights, Socialist Legality, and the Birth of Legal Resistance in the 1970s Democratic Opposition in Czechoslovakia and Poland. Making Sense of Dictatorship: Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*. Eds Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow. Budapest: CEU Press, 2022. Pp. 241—269.
30. Лук'яненко Левко. *Сповідь у камері смертників*. Київ: Журнал «Вітчизна»; газета «Ділова Україна». 136 с.
31. *Dar viena auka paviliojo karai...* URL: <https://lkbkronika.lt/index.php/23-kronika-1976-m/1039-dar-viena-auka-paviliojo-karai> (Last accessed: 16.06.2024).
32. Касьянов Георгій. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років*. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
33. *The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania: A Report*. URL: http://www.old.lituanus.org/1975/75_1_06.htm (Last accessed: 07.04.2024).
34. *Estonian and latvian memorandum to the conference on security and cooperation — 1975*. URL: http://www.old.lituanus.org/1975/75_3_09.htm (Last accessed: 07.04.2024).
35. Bungs D. Joint political initiatives by Estonians, Latvians, and Lithuanians as reflected in samizdat materials 1969—1987. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 19. № 3. 1988. Pp. 267—271. DOI: 10.1080/01629778800000181
36. Григоренко Петро. *Спогади*. Детройт: Українські Вісті, 1984. 753 с.
37. *Сборник документов общественной группы содействия выполнению хельсинкских соглашений*. Выпуск 3. Нью-Йорк: Хроника, 1977. 130 с.
38. Gustaitis R. *Lietuvos Helsinkio grupė ir vienas iš jos įkvepėjų — E. Finkelšteinas*. URL: <https://www.bernardinai.lt/2011-12-23-rolandas-gustaitis-lietuvos-helsinkio-grupe-irvienas-is-jos-ikvepeju-e-finkelsteinas/> (Last accessed: 07.04.2024).
39. *The case of the lithuanian helsinki group leader Viktoras Petkus*. URL: http://www.old.lituanus.org/1979/79_2_04.htm (Last accessed: 07.04.2024).
40. *Сборник документов общественной группы содействия выполнению хельсинкских соглашений*. Выпуск 5. Нью-Йорк: Хроника, 1979. 80 с.

41. Сборник документов общественной группы содействия выполнению хельсинкских соглашений. Выпуск 4. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 109 с.
42. Lietuvos grupės Helsinkio pasitarimo Baigiamojo akto nutarimams remti dokumentas Nr. 17. URL: http://www.genocid.lt/Leidyba/7/helsinkio_pasitarimas.htm (Last accessed: 07.04.2024).
43. Gimius S. Dabartiniai įvykiai: lietuvos helsinkio grupės žlugimas. URL: http://www.lituanus.org/1984_2/84_2_05.htm#Ref (Last accessed: 07.04.2024).
44. Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: findings and recommendations seven years after Helsinki. Report submitted to the Congress of the United States by the Commission on Security and Cooperation in Europe. November 1982. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1982. 265 p. 45. Эйтман Финкельштейн, Интервью взято 18 июня 2004 года. URL: <http://surl.li/divsc> (дата звернення: 07.04.2024).
46. Sveikinimas popiežiui Jonui Pauliui II. URL: <https://lkbkronika.lt/index.php/35-kronika-1978-m/1500-sveikinimas-popieziui-jonui-pauliui-ii> (Last accessed: 16.06.2024).
47. Tikinčiųjų teisių gynimo katalikų komitetas. URL: <https://lkbkronika.lt/index.php/36-kronika-1979-m/1533-tikinčiuju-teisiu-gynimo-kataliku-komitetas> (Last accessed: 16.06.2024).
48. Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва: МХГ, 2012. 386 с.
49. Nepataisomasis: monsinjoro Alfonso Svarinsko atsiminimai. Vilnius: Versmė, 2014.
50. Keli štrichai monsinjoro Alfonso Svarinsko portretui. URL: https://www.xxiamzius.lt/numeriai/2005/03/10/laikzmon_01.html (Last accessed: 07.04.2024).
51. Kova už klaipešos bažnyčią. URL: <https://lkbkronika.lt/index.php/41-kronika-1980-m/1858-kova-uz-klaipešos-baznyčia> (Last accessed: 07.04.2024).

REFERENCES

- Moyn, Samuel. (2010). *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge: MA: Harvard University Press.
- Ventslova, T., Donskis, L., & Yefremov, G. (2016). *Premotions and Prophecies of Eastern Europe*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Vardys, Stanley V. (1987). The role of the churches in the maintenance of regional and national identity in the Baltic Republics. *Journal of Baltic Studies*, 3 (Vol. 18, pp. 287—300). DOI:10.1080/01629778700000141
- Vardys, Stanley V. (1981). Human rights issues in Estonia, Latvia, and Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, 3 (Vol. 2, pp. 275—298). DOI: 10.1080/01629778100000251
- Kowalewski, D. (1979). Dissent in the Baltic republics: Characteristics and consequences. *Journal of Baltic Studies*, 4 (Vol. 10, pp. 309—319). DOI: 10.1080/01629778100000251
- Kowalewski, David. *Lithuanian protest for human rights in the 1970s: Characteristics and consequences*. Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1979/79_2_03.htm#ref (Last accessed: 07.04.2024).
- Kowalewski, D. (1980). Protest for Religious Rights in the USSR: Characteristics and Consequences. *The Russian Review*, 4 (Vol. 39, pp. 426—441). DOI: 10.2307/128810
- Rubenstein Joshua. (1980). *Soviet dissidents: their struggle for human rights*. Boston, MA: Beacon Press.
- Misiunas, Romuald J., & Rein Taagepera. (1933). *The Baltic States, years of dependence, 1940—1990*. Berkeley: University of California Press.
- Kung, Andres. (1990). *A dream of freedom: four decades of national survival versus russian imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940—1980*. Cardiff; New York: Boreas.
- Daniel, Thomas. (2001). *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton; N.J.: Princeton University Press.
- Snyder, Sarah. (2011). *Human rights activism and the end of the Cold War: a transnational history of the Helsinki network*. *Human Rights in History*. New York: Cambridge University Press.
- Snyder, Timothy. (2003). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Vardys, Stanley V. (1997). *Lithuania: The Rebel Nation*. Boulder: Westview Press.
- Gimius, S., & Sabrina, S. (Ed.). (1989). «Catholicism and nationalism in Lithuania,» in *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics* (pp. 109—137). Durham: Duke University Press.
- Vasiliauskaite, Vilma. (2006). *Periodical of Lithuania and Central Eastern European countries, 1972—1989*. Vilnius: LGGRTC [in Lithuanian].
- Madsen, Richard, & Stephen, A. Smith. (Ed.). (2013). «Religion under Communism». In: *The Oxford Handbook of the History of Communism* (pp. 585—601). Oxford: Oxford University Press.
- Self-immolations and national protest in lithuania*. Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1972/72_4_04.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- Anusauskas, Arvydas. *KGB Reaction to the Events of 1972*. Retrieved from: <http://www.genocid.lt/Leidyba/13/aarvydas.htm> (Last accessed: 07.04.2024) [in Lithuanian].
- Russification. The New York Times, Thursday, July 6, 1972 (Editorial)*. Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1972/72_2_02.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- Vardys, Stanley. *Protests in lithuania not isolated*. Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1972/72_2_01.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- Zakharov, Boris. (2003). *Essays on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956—1987)*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Siromskyi, Ruslan. (2020). *Human Rights in the Ukrainian SSR: A Canadian Perspective (1945—1991)*. Lviv: Triada Plus [in Ukrainian].

- The Five and the Five. 5 KGB Directorate. Programme Eight Sergei Kovalev and Case, 345. Radio Liberty, 2012.* Retrieved from: <https://www.svoboda.org/a/24717637.html> (Last accessed: 07.04.2024) [in russian].
- (1979). *Chronicle of the Lithuanian Catholic Church* (Issues 9, 10, 11, 18, 19, 28, 29). New York: Chronicle [in russian].
- National and religious protest in lithuania. From the underground chronicle of the catholic church in lithuania. Part one.* Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1974/74_2_05.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- National and religious protest in Lithuania. From the underground chronicle of the catholic church in Lithuania (Part three).* Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1974/74_4_07.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- In a Soviet school.* Retrieved from: <https://lkbkronika.lt/index.php/22-kronika-1976-m/998-tarybineje-mokykloje> (Last accessed: 16.06.2024) [in Lithuanian].
- Kopecek, Michal, Donert, C., Kladnik, A., & Sabrow, M. (Eds.). (2022). *Dissident Legalism: Human Rights, Socialist Legality, and the Birth of Legal Resistance in the 1970s Democratic Opposition in Czechoslovakia and Poland.* In: *Making Sense of Dictatorship: Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945* (Pp. 241–269). Budapest: CEU Press. 30. Lukianenko, Levko. *Confession on death row.* Zhurnal «Vitchyzna»; hazeta «Dilova Ukraina» [in Ukrainian].
- Another victim was lured by the graves...* Retrieved from: <https://lkbkronika.lt/index.php/23-kronika-1976-m/1039-dar-viena-auka-paviliojo-kapai> (Last accessed: 16.06.2024) [in Lithuanian].
- Kasyanov, Heorhii. (1995). *Dissenters: Ukrainian Intellectuals in the Resistance Movement of the 1960s—1980s.* Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania: A Report.* Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1975/75_1_06.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- Estonian and latvian memorandum to the conference on security and cooperation — 1975.* Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1975/75_3_09.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- Bungs, D. (1988). Joint political initiatives by Estonians, Latvians, and Lithuanians as reflected in samizdat materials 1969—1987. *Journal of Baltic Studies*, 19 (3), 267—271. DOI: 10.1080/01629778800000181
- Hryhorenko, Petro. (1984). *Memoirs.* Detroit: Ukrainski Visti [in Ukrainian].
- (1977). *Collection of documents of the public group of assistance to the implementation of the Helsinki Accords* (Issue 3). New York: Chronicle [in russian].
- Gustaitis, R. *The Lithuanian Helsinki Group and one of its inspirers — E. Finkelstein.* Retrieved from: <https://www.bernardinai.lt/2011-12-23-rolandas-gustaitis-lietuvos-helsinki-grupe-irvienas-is-jos-ikvepeju-e-finkelsteinas/> (Last accessed: 07.04.2024) [in Lithuanian].
- The case of the lithuanian helsinki group leader Viktoras Petkus.* Retrieved from: http://www.old.lituanus.org/1979/79_2_04.htm (Last accessed: 07.04.2024).
- (1979). *Collection of documents of the public group of assistance to the implementation of the Helsinki Accords* (Issue 5). New York: Chronicle [in russian].
- (1978). *Collection of documents of the public group of assistance to the implementation of the Helsinki Accords* (Issue 4). New York: Chronicle [in russian].
- Document No 17 of the Final Act of the Lithuanian Group in Support of the Resolutions of the Helsinki Consultation.* Retrieved from: http://www.genocid.lt/Leidyba/7/helsinki_pasitarimas.htm (Last accessed: 07.04.2024) [in Lithuanian].
- Girnius, S. *Current events: the demise of the Lithuanian Helsinki Group.* Retrieved from: http://www.lituanus.org/1984_2/84_2_05.htm#Ref (Last accessed: 07.04.2024) [in Lithuanian].
- (1982). *Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: findings and recommendations seven years after Helsinki. Report submitted to the Congress of the United States by the Commission on Security and Cooperation in Europe. November 1982.* Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Eitan Finkelstein, Interview taken 18 June 2004.* Retrieved from: <http://surl.li/divsc> (дата звернення: 07.04.2024) [in russian].
- Greetings to Pope John Paul II.* Retrieved from: <https://lkbkronika.lt/index.php/35-kronika-1978-m/1500-sveikini-mas-popieziui-jonui-pauliui-ii> (Last accessed: 16.06.2024) [in Lithuanian].
- Catholic Committee for the Defense of the Rights of the Faithful.* Retrieved from: <https://lkbkronika.lt/index.php/36-kronika-1979-m/1533-tikinciuju-teisiu-gynimo-kataliku-komitetas> (Last accessed: 16.06.2024) [in Lithuanian].
- Alexeeva, Lyudmila. (20120). *History of dissent in the USSR: the newest period.* Moscow: MHG [in Russian].
- (2014). *The Incurable: memoirs of Monsignor Alfonso Svarinskas.* Vilnius: Versme [in Lithuanian].
- A few strokes for the portrait of Monsignor Alfonso Svarinskas.* Retrieved from: https://www.xxiamzius.lt/numeriai/2005/03/10/laikzmon_01.html (Last accessed: 07.04.2024) [in Lithuanian].
- Fighting for the church in Klaipeda.* Retrieved from: <https://lkbkronika.lt/index.php/41-kronika-1980-m/1858-ko-va-uz-klaipe-dos-baznycia> (Last accessed: 07.04.2024) [in Lithuanian].